

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ*

Ἦτοι Χαρακτηρισμὸς τῆς ἀπὸ τῆς Θ' μέχρι τῆς ΙΕ' ἑκατοντ.
ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας.

III

Οὔτε τὴν πρόθεσιν ἐξ ἀρχῆς εἰχομεν, οὔτε καὶ ὁ χρόνος μᾶς ἐπιτρέπει
νὰ ἐξηγήσωμεν τοὺς λόγους, οἵτινες συνέτεινον εἰς τὸ καθ' ὅλην τὴν ὀψιμα-
τέραν βυζαντιακὴν περίοδον διήκον πνεῦμα τοῦτο τῆς εἰς τὴν παρὰ δ α σ ι ν
π ρ ο σ κ ο λ ῆ σ ε ω ς¹ (Traditionalismus) τῆς βυζαντινῆς Θεολογίας, ἐπι

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 186.

1. Παρὰ τὴν εἰς τινα σημεῖα διαφωρίαν μας ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ βυ-
ζαντινοῦ Traditionalismus, ἣν δίδει ὁ διαπρεπὴς Ὀλλανδὸς βυζαντινολόγος
Hesseling, θεωροῦμεν σκόπιμον καὶ ὠφέλιμον εἰς τὸν μέλλοντα ν' ἀσχοληθῆ
περὶ τὸ φαινόμενον τοῦτο εἰδικῶς, νὰ καταχωρίσωμεν ἐνταῦθα τὰς σχετικὰς
γνώμας αὐτοῦ (" Ε σ σ ε λ ι γ κ — Σ α κ ε λ λ α ρ ο π ο ὑ λ ο υ , μ ν . ἔ . σ . 275—
277) : «Ὁ στενὸς θρησκευτικὸς χαρακτήρ τοῦ πνεύματος τῶν Βυζαντινῶν ἐξηγεῖ
καὶ τὸν λόγον, δι' ὃν ἡ ἀνεξάρτητος ἐπιστήμη δὲν ἠδύνατο παρ' αὐτοῖς νὰ ἀν-
θήσῃ, συγχρόνως δὲ καὶ τὴν αἰτίαν, δι' ἣν οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, ἂν καὶ πολυμαθεῖς
καὶ φιλόσοφοι, ἔγραψαν μὲν πολλὰ, ἀλλ' οὐδεμίαν κατώρθωσαν σημαντικὴν
ἀνακάλυψιν εἰς οἰονδήποτε ἐπιστημονικὸν κλάδον. Συνετήρησαν μὲν τὴν προγο-
νικὴν κληρονομίαν, ἀλλ' εἰς αὐτὴν οὐδεμίαν προσέθηκεν ἀξίαν λόγου ἰδικὴν τῶν
ἐφευρέσεων. Ἐλέχθη ὑπὸ Ἀραβὸς σοφοῦ τοῦ Ι' αἰ. ὅτι «ἡ ἀμφιβολία εἶναι ἡ
πρῶτη βάσις πάσης ἐπιστημονικῆς προόδου», ἀλλὰ τοιοῦτον ἀξίωμα οὐδέποτε
ἀνεγνωρίσθη εἰς τὸ Βυζάντιον. Ὑπῆρξαν βεβαίως εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς Κων)
πόλεως ἄνθρωποι σκεπτικοί, ἢ χριστιανοὶ μόνον ἐκ συνηθείας ἢ ἐκ προσωπικοῦ
συμφέροντος ἀκολουθοῦντες τὰ διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας, θὰ ἦσαν ἴσως καὶ
πολλοὶ κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν σταυροφοριῶν, ἀλλ' ἡ ἱστορία οὐδένα
σκεπτικὸν ἀναγράφει μεταξὺ τῶν σοφῶν τοῦ Βυζαντίου, ἐπιχειροῦντα ἀντὶ νὰ
περιορίζηται εἰς ζητήματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὀρθότητα εἰδικῶν τιμῶν σημείων
τῆς κατὰ τὴν παράδοσιν ἐξηγήσεως τῶν ἱερῶν κειμένων, νὰ ἐξετάζη αὐτὰς τὰς
βάσεις ἐφ' ὧν στηρίζεται πᾶσα σκέψις καὶ πᾶσα ἐρμηνεία. Ἀφοῦ εἶχον βιβλίον
θεόπνευστον, εἰς τὸ ὁποῖον περιλαμβάνετο ἡ ἀλήθεια περὶ τῶν σημαντικωτάτων
ζητημάτων, καὶ ἀφοῦ τὰ ζητήματα ταῦτα διεφωτίζοντο ἐν ταῖς λεπτομερεῖαις ὑπὸ
ἀνδρῶν, τῶν ὁποίων ἡ γνώμη εἶχε κυρωθῆ ὑπὸ συνόδων ἐπίσης θεοπνεύστον,
οὐδεὶς πλέον λόγος ἐκίνει τοὺς Βυζαντινοὺς σοφοὺς εἰς τὴν προσωπικὴν ἐξέτασιν
οὔτε ἐκείνων τῶν ζητημάτων, ἀλλ' οὔτε καὶ ἄλλων, τότε δὲ τὸ πνεῦμα, εἰς ὃ μία
ὑπερτέρα δύναμις διαρκῶς ὑπενθύμιζεν ὅτι ὑπάρχουσιν ὄρια, ἅτινα δὲν εἶχε τὸ
δικαίωμα νὰ ὑπερβῆ, περιώριζεν ἀεὶ μᾶλλον τὸ ἔδαφος τῶν ἐρευνῶν του καὶ κα-
τετίβητο εἰς λεπτολόγους διακρίσεις. Εἰς τὸν ἐρευνητὴν λοιπὸν οὐδὲν ἄλλο ἔργον
ἀπέμενεν εἰμὴ μόνον ἡ λεπτομερεστερὰ ἐξέτασις, ἢ ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ ἀλη-
θειῶν, αἵτινες ἀπαξ καὶ διὰ παντὸς εἶχον κυρωθῆ ὡς ἀλήθειαι, δὲν ὑπελείπετο
πλέον εἰς αὐτὸν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἰδεολογικῶν του τάσεων ἄλλο καταφύγιον

βλάβη τῆς πρωτοτύπου παραγωγῆς θεολογικῶν ἔργων. Ἐπιθυμοῦμεν ὅμως, πρὶν ἢ κατακλείσωμεν τὸν περὶ τοῦ περιεχομένου καὶ γενικοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς Θεολογίας τῆς ὑπ' ὄψιν ἐποχῆς λόγον, νὰ δώσωμεν ἀπάντησιν εἰς τὴν εὐλόγως γεννωμένην ἀπορίαν: Ἐφ' ὅσον λοιπὸν δὲν πρόκειται περὶ ἔντελῶς πρωτοτύπου καὶ ἴδια παραγαγούσης θεολογικῆς γραμματείας κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰ. βυζαντιακὴν περιόδον, ποῦ τότε ἔγκειται ἡ ἀξία ταύτης καὶ ἡ ἰδιαιτέρα, ἣν διὰ τὴν Ἐπιστήμην ἔχει αὕτη σ π ο υ δ α ι ό τ η ς ;

*

1. Εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι ἡ μεταγενεστέρα βυζαντιακὴ περίοδος τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐνεφάνισε πλέον τὰς μεγάλας καὶ ἐπιβλητικὰς προσωπικότητας τῆς προγενεστέρας ἐποχῆς καὶ δὴ τὴν ἀθάνατον φυσιογνωμίαν ἑνὸς Ὁριγένους, ἑνὸς Ἀθανασίου, τῶν ἐτέρων τῆς Ἐκκλησίας μεγάλων Πατέρων, οἱ οἱ Καππαδόκαι Βασίλειος ὁ μέγας καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ ὅλη ἐκείνη ἡ πλειὰς τῶν λαμπρῶν φωστῆρων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, οἵτινες ἤκμασαν κατὰ τὴν χρυσοῦν περίοδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας. Οὗτοι πάντες εἶναι ὁμολογουμένως ἀνυπέβλητοι καὶ αἰώνιοι. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ Θ' ἰδία αἰ. καὶ ἐφεξῆς ἀκμάσαντες ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς εἶναι οὐχὶ τόσον περιφρονητέοι, ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως ἐμφανίζονται εἰς τὸν ἐπιπολαίως καὶ ἀκροθιγῶς τὰ συγγράμματα αὐτῶν ἀναγινώσκοντα. Ἡ ἀξιολογία τῶν ἔργων καὶ τῆς δράσεως τῶν ἀτόμων ἐν ἐκάστη ἐποχῇ πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ ἐξετάζηται καὶ νὰ κρίνηται τῷ ἰδίῳ τῆς ἐποχῆς μέτρῳ. Ὅθεν, ἐὰν τὴν ἀρχὴν ταύτην μεταφέρωμεν καὶ ἐπὶ τῶν ἡμετέρων συγγραφέων τῆς ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς βυζαντιακῆς περιόδου—καὶ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ μεταφέρωμεν ταύτην, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἰστάμεθα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀληθοῦς καὶ ἀνεπηρεάστου, μόνης τὴν ἀλήθειαν ἐρευνώσης ἐπιστήμης, ἣς τὰ συμπεράσματα καὶ ἐν τῇ αὐστηροτέρῳ ἔτι κριτικῇ νὰ δύνανται ὡς ἐπιστημονικῶς ἐπιτυχῆ, ἀπροκατάληπτα καὶ δίκαια νὰ χαρακτηρισθῶσι—, θέλομεν ἐξάπαντος ἀντιληφθῆ ὅτι καὶ οἱ ἡμέτεροι συγγραφεῖς ἔχουσιν ἰδίαν, αὐτοτελεῆ ἀξίαν καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν ἰδιαιτέραν κέκτηνται σκουδαιότητα. Ἐὰν οἱ Ἀθανάσιοι καὶ οἱ Βασίλειοι καὶ οἱ Γρηγόριοι καὶ οἱ λοιποὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς χορείας Πατέρες καὶ Διδάσκαλοι εἶναι αἰώνιοι, καὶ ἐκ τῆς μεταγενεστέρας περιόδου πλείστοι συγγραφεῖς

εἰμὴ ὁ μυστικισμὸς καὶ ἡ εἰς πλήρη ρῆξιν πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ λογικοῦ ἀγούσα ἔκστασις. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ ἐπιστήμονες τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχον φαντασίαν, ἢ δὲ φαντασία, ἂν καὶ ὑπὸ πολλῶν ἠμφισβητήθη ἡ χρησιμότης αὐτῆς, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα εἰς παραγωγὴν ἀληθινῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων καὶ εἰς τοὺς μεγάλους ἐπιστήμονας, ὅπως καὶ εἰς τοὺς μεγάλους καλλιτέχνας, εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ποιητικὴ πνοή.

ιδιαιτέραν καὶ τιμητικὴν δύνανται νὰ καταλάβωσι θέσιν ἐν τῷ Πανθέῳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς λογοτεχνίας. Διότι οὐ μόνον καὶ οὗτοι εἰργάσθησαν, ὅση αὐτῶν δύναμις, εἰς δόξαν τῆς ἐκθρεψάσης αὐτοὺς Ἐκκλησίας καὶ πλεῖστα τὰ ἴδια καὶ αὐτοτελεῖ συνεισήνεγκον καὶ τῶν ἀληθειῶν αὐτῆς μέχρι φανατισμοῦ ὑπερῆμύνθησαν, ἀλλ' ἅμα καὶ ἴστανται, οὕτως εἰπεῖν, μισῶται πρὸς ἐγγυτέραν καὶ ἀσφαλεστέραν τῶν παλαιῶν τῆς Ἐκκλησίας συγγραφέων κατανόησιν. Ἀναμφιβόλως ἡ μεμονωμένη ἐπισκόπησις τῶν φωστήρων τοῦ πνεύματος, δὲν εἶναι τὸ ὕψιστον πάντων· καὶ οὗτοι προσέρχονται ἐγγύτερον, γίνονται μᾶλλον ἔμπυχοι καὶ ὁμιλοῦσι σαφέστερον, ὅταν δοκιμάσωμεν νὰ κατανοήσωμεν καὶ ἀπολαύσωμεν αὐτοὺς ἐν τῷ συνόλῳ τῆς μακροτάτης ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἄλλως τε τῆς Ἐπιστήμης γνώρισμα εἶναι ἡ ἔρευνα οὐ μόνον τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ διακριβωσις τῶν αἰτίων τῆς παρακμῆς καὶ ἡ ἐξέτασις καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῆς προσφορᾶς ἐκάστης περιόδου. Ἡ γνῶσις λοιπὸν τῶν μεγάλων συγγραφέων τῆς παλαιότερας περιόδου καθίσταται ἐγγυτέρα, βαθύτερα καὶ ἀσφαλεστέρα, ὅταν παρακολουθήσωμεν τὴν ἄλυσιν τῆς καθόλου ἐξελίξεως τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τοὺς μεταγενεστέρους. Θὰ ἠδυνάμην μάλιστα νὰ προσθέσω ὅτι καὶ πλεῖστα ἀθάνατα τούτων ἔργα θὰ ἠφανίζοντο ἴσως καὶ θὰ ἐτίθεντο εἰς τὴν ἄγνοιαν καὶ τὸ σκότος, ἂν οἱ ἐπιμελεῖς ἀπὸ τοῦ Θ' ἰδίᾳ αἰ. καὶ ἐφεξῆς συλλογεῖς καὶ ἀντιγραφεῖς, ἐκ ζήλου ὀρμώμενοι, δὲν διέσωζον εἴτε διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν καὶ τῆς ἄλλης ἔρανοιστικῆς ἐργασίας των, εἴτε καὶ διὰ τῆς καθόλου τούτων ἐν χροῦ. ἀντιγραφῆς τὰ ἐν λόγῳ συγγράμματα. Ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσω εἰς ὑμᾶς ὅτι οἱ πλεῖστοι Ἀποστολικοὶ Πατέρες θὰ ἦσαν ἴσως ἄγνωστοι εἰς ἡμᾶς, ἂν μὴ ὁ περίφημος τῆς Καισαρείας Ἀρχιεπίσκοπος Ἀρέθας ἐφρόντιζε διὰ τὴν περισυλλογὴν καὶ ἀντιγραφὴν τούτων ἐν τῷ περιφώνῳ αὐτοῦ κώδικι, τῷ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων ἀποκειμένῳ ὑπ' ἀριθ. 451.

2. Ἄλλ' ἡ σημασία καὶ ἡ ἰδιαιτέρα τῶν τῆς περιόδου ταύτης συγγραφέων ἀξία δὲν ἔγκειται ἀπλῶς καὶ μόνον εἰς τὸ ὅτι οὗτοι κυρίως διέσωσαν καὶ μετέδωσαν ἡμῖν τοῖς μεταγενεστέροις τὸν παλαιὸν θησαυρόν. Οὐχί· οἱ ἡμέτεροι συγγραφεῖς ἔχουσιν, ὡς εἴπομεν, καὶ ἴδιαν, προσωπικὴν ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα. Οὗτοι, παρὰ τὸν δεσμόν, ὃν πρὸς τοὺς παλαιότερους ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς αἰσθάνονται ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῶν θεολογικῶν ζητημάτων, οὐδαμῶς ἅμα πρέπει νὰ ὑπονόησιν τις ὅτι καὶ στεροῦνται αὐτοτελείας καὶ ἀνεξαρτησίας. Ὡς καὶ οἱ παλαιότεροι, μετὰ ζήλου ἐκαλλίεργησαν καὶ οὗτοι πάντας τοὺς κλάδους τῆς Θεολογίας, ἤτοι τὴν Δογματικὴν, τὴν Ἀντιρρητικὴν ἢ Πολεμικὴν, τὴν Ἀπολογητικὴν, τὴν Ἐρμηνευτικὴν, τὴν Λειτουργικὴν, τὴν Ἀσκητικὴν καὶ Μυστικὴν, τὴν Ἀγιολογίαν, τὴν Ὑμνολογίαν, τὸ Κανονικὸν Δίκαιον καὶ ὀλιγώτερόν πως τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν.

Καὶ νῦν ἐξεταστέον τί ἴδιον οἱ Βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς
«ΘΕΟΛΟΓΙΑ» Τεύχος Β'

προσέφερον εἰς ἕκαστον κλάδον; Καὶ ἐν πρώτοις εἰς τὴν Δογματικὴν καὶ Ἀντιροητικὴν. Τὸ νέον στοιχεῖον, ὅπερ ἢ ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. Θεολογία προσθέτει εἰς τὴν ἀρχαίαν Δογματικὴν εἶναι πρῶτον ὅτι αὕτη δὲν περιορίζεται μόνον -εἰ καὶ κατὰ μέγα μέρος τοῦτο ποιεῖ- εἰς τὴν μονομέρειαν τῆς ἀρχαίας Δογματικῆς, ἐν ἣ ἰσχυρῶς ἀποκλειστικῶς περὶ Θεολογίας καὶ Χριστολογίας ἐγένετο λόγος· ἐνταῦθα τῇ βοηθείᾳ τῆς μείζονα ἀνάπτυξιν λαβούσης Μυστικῆς, δίδεται ἐπίσης σημασία καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν περὶ Σωτηριολογίας καὶ Ἀνθρωπολογίας κεφαλαίων αὐτῆς καὶ τὰ Μυστήρια λαμβάνουσι, τῇ βοηθείᾳ, ὡς ἐλέχθη, τῆς Μυστικῆς, βαθμηδὸν τὴν μεγαλυτέραν αὐτῶν ἀνάπτυξιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ κατόπιν τοῦ Σχίσματος, ἀπὸ τοῦ μεγάλου Φωτίου ἀρχὴν λαβοῦσα πολεμικὴ κατὰ τῆς καινοτομίας τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς γνωστῆς προσθήκης ἐν τῷ Συμβόλῳ τῆς πίστεως τοῦ *filioque* οὐχὶ μικρὰν ἀντιροητικὴν φιλολογίαν παρήγαγε, διαρκέσασαν καθ' ὅλην τὴν μετὰ ταῦτα ἱστορίαν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ μετὰ φανατισμοῦ μάλιστα διεξαχθεῖσαν¹. Ἐπίσης αἰρέσεις τινὲς τῆς ὑπ' ὄψιν ἐποχῆς ἔδωκαν ἀφορμὴν εἰς συγγραφὴν πολεμικῶν καὶ ἀντιροητικῶν ἔργων. Ἐκτὸς τῶν Εἰκονομάχων νέοι ἐχθροὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἐμφανίζονται οἱ Παυλικιανοί, οἱ Εὐχῖται ἢ Μασσαλιανοί, οἱ Βογόμελοι κ. ἄ. τινὲς, οἵτινες δίδουσιν ἀφορμὴν εἰς σύνταξιν ἀμυντικῶν κατ' αὐτῶν ἔργων. Ἡ Ἀπολογητικὴ νέαν ἐπίσης ἀναλαμβάνει σημασίαν, ἀφ' ὅτου εἰς νεοφανεῖς κυρίως ἐχθρός, ὁ Ἰσλαμισμὸς², ἤρχισε νὰ πολεμῇ τὸν Χριστιανισμόν, ἰδίᾳ μάλιστα τὸ δόγμα τῆς ἁγίας Τριάδος καὶ τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων καὶ τῶν ἱερῶν αὐτῶν εἰκόνων. Καὶ ἐν τῇ Ἐρμηνευτικῇ, ἐνθα ἢ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἐρμηνευτῶν ἐξάρτησις ἔτι μεγαλυτέρα καθίσταται, ἡ βυζαντιακὴ γραμματεία ἐμφανίζει ἀξιώλογον καὶ ἴδιον ἐνδιαφέρον. Οὐ μόνον μετ' ἐπιμελείας καὶ θαυμαστῆς γνώσεως περισυνέλεξαν ἐκ τῶν ἀρίστων τῆς παλαιᾶς περιόδου ἐρμηνευτῶν τὰ σπουδαιότερα καὶ κατέστησαν οὕτω τοῖς τε συγχρόνοις καὶ τοῖς μεταγενεστέροις τὸν θησαυρὸν τῶν ἁγίων Γραφῶν προσιτὸν καὶ γόνιμον, ἀλλ' ἐν τῷ ἐρανιστικῷ αὐτῶν ἔργῳ καὶ πλεῖστα τὰ ἴδια προσέθεσαν καὶ ἐνιαχοῦ ἐντελῶς ἀνεξάρτητον καὶ ἰδίαν ἐξέδυσαν γνώμην. Ὁ Φώτιος, ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Ἀρέθας οἱ τῆς Καισαρείας

1. A. Ehrhard παρὰ Krumbacher — Σωτηριὰ δὲ I, 86 ἐ.

2. Πβλ. Aur. Palmieri, La polemica dell' Islam a Cpoli, ἐν Besarione. Pubblicazione periodica di studi orientali. Ann. V (1900) vol. 8 Nr. 49—50, σ. 145/61. Τοῦ αὐτοῦ, ἐνθ' ἀν. τ. 7 (1900) Nr. 43—48, σ. 609/41: Il Corano. I polemisti dell' Oriente e l' Islam, I polemisti cristiani dell' Occidente e l' Islam.—Περαιτέρω ὄρα: W. Eichner, Die Nachrichten über den Islam bei den Byzantinern. Der Islam 23 (1936) 132—162 καὶ 197—244. Πβλ. H. Beck, ἐν Byzant. Zeitschr. 37 (1937) 435/38. G. Klinge, Die Beziehungen zwischen christlicher und islamischer Theologie am Anfang des Mittelalters. Zeitschrift f. Kirchengeschichte 56 (1937) 43 | 58.

Ἄρχιεπίσκοποι, ὁ Νικήτας Σεργῶν, ὁ Ξιφιλῖνος, ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, ὁ Εὐθύμιος Ζιγαβηνὸς καὶ εἰ τις ἕτερος εἶναι ἀξιόλογοι ἐρμηνευταί, οὓς δὲν δύναται τις νὰ παραδίδῃ, τὴν ἐρμηνεῖαν τῶν Γραφῶν ἐξερχόμενος¹. Ἄλλὰ τίς δὲν ἀναγνωρίζει τὴν μεγάλην συμβολήν, ἣν οἱ τῆς περιόδου ταύτης συγγραφεῖς προσέφερον ἔν τε τῇ ἐρμηνείᾳ, τῇ ἀναπτύξει καὶ τῇ ἐφαρμογῇ τοῦ Κανονικοῦ τῆς Ἐκκλησίας Δικαίου; Ὁ Φώτιος, ὁ Βαλσαμών, ὁ Ζωναρᾶς, ὁ Ἀριστηνός, ὁ Ἀρμενόπουλος, ὁ Βλάσταρις εἶναι ἐξέχοντες τοῦ κλάδου τούτου ἀντιπρόσωποι, ὧν τὰ ἔργα θὰ παραμένωσιν εἰς διαρκῆς μαρτύριον τῆς περὶ τὸ Κανονικὸν Δίκαιον μεγάλης αὐτῶν συμβολῆς². Εἰ δὲ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ οὐδὲν τὸ μέγα καὶ ἀξίον λόγον παρήχθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, τοῦ πρώτου σημαίνοντος ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ ἔργου μόλις κατὰ τὴν ἸΔ' ἑκατοντ. ἐμφανισθέντος—ὑπονοῶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Νικηφόρου Καλλιστόου³—, ἐν τούτοις πλείστοι συγγραφεῖς πολιτικῶν Ἱστοριῶν καὶ Χρονογραφιῶν, ἐν τοῖς κόλποις τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἀναπτυχθέντες, συνέταξαν εἴτε ὡς μοναχοὶ εἴτε καὶ ὡς ἀνώτεροι κληρικοὶ μεγάλης σπουδαιότητος ἱστορικὰ ἔργα, ἐν οἷς πλείστα τὰ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας ἀφορῶντα ἐκτίθενται καὶ τὰ ὁποῖα μεγάλην καθ' ἑαυτὰ κέκτηνται ἀξίαν. Ἄλλὰ καὶ ἡ συλλογή, ἡ ἀπὸ τοῦ Συμεῶν τοῦ νέου Θεολόγου ἀρξαμένη τῶν Συναξαρίων⁴ καὶ ἡ ἀνάπτυξις καθόλου τῆς Ἀγιολογίας, τῆς βιογραφίας δὲν. διαφόρων ἁγίων ἀσκητῶν καὶ μοναχῶν κ. ἄ., οὐχὶ τῆς τυχούσης σημασίας εἶναι διὰ τὴν κάρπωσιν ἱστορικῶν εἰδήσεων, εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἀφορωσῶν, παρὰ τὴν ὄντως ἀνασταλτικὴν ἐπιρροήν, ἣν τὰ Συναξάρια ἤσκησαν ἐπὶ τῆς ἀγιολογικῆς παραδόσεως, λόγῳ τοῦ περιληπτικοῦ καὶ ἐρανιστικοῦ κυρίως περιεχομένου αὐτῶν. Ἄλλ' ἔνθα παραγωγικὴ καὶ λίαν σημαίνουσα ἐμφανίζεται ἡ ἀνάπτυ-

1. Πρβ. Κ. Γ. Μπόννη, Προλεγόμενα εἰς τὰς «Ἐρμηνευτικὰς Διδασκαλίας» τοῦ Ἰωάννου VIII. Ξιφιλίνου, Πατριάρχου Κ/πόλεως (2 Ἰαν. 1064—2 Αὐγ. 1075). Ἀθῆναι 1937 σ. 17 ἔ. Karl Staab, Die Pauluskatenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht (Scripta Pontificii Institutii Biblici). Roma 1926 σ. 213—245. Π. Ν. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου. Ἀθῆναι 1937 σ. ζ' (Προλεγόμενα).

2. Μ. Κrasnozen, Οἱ ἐρμηνευταί τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀριστηνός, Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμών. Μόσχα 1892 ((ρωσιστῆ). Μίλας - Ἀποστολοπούλου, Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθ. Ἀνατ. Ἐκκλησίας. Ἐν Ἀθήναις 1906.

3. Πρβ. V. Laurent, ἐν: Zeitschr. f. Theologie u. Kirche 10 (1938) 1007. ἔ.

4. Πρβ. H. Delehaeye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolit. Brüssel 1902 καὶ Albert Ehrhard, Ueberlieferung u. Bestand d. hagiogr. u. homil. Liter. d. griech. Kirche. (Texte u. Unters. hrsg. von E. Klostermann u. C. Schmidt τ. 50, 1h, 1. Lief. Leipzig 1936 σ. 52 ἔ.—Περὶ τοῦ Συμεῶν ὄρα: Albert Ehrhard, ἐνθ' ἄν. 51, 3. Leipzig 1938, τ. II (3, Lieferung) σελ. 306—318.

Ξις τῆς θεολογικῆς γραμματείας κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον, εἶναι εἰς τὴν Μυστικὴν καὶ τὴν Ἀσκητικὴν. Ὁ Συμεὼν ὁ νέος Θεολόγος (ὁ συγγράφας Κεφάλαια γνωστικά καὶ Ἐρωτας θείων ὕμνων¹, ὁ Νικολάος Καβάσιλας (ὁ συντάξας Ἑπτὰ βιβλία περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καὶ Ἐρημνεῖαν εἰς τὴν θεῖαν Λειτουργίαν) καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης εἶναι οἱ ἀξιολογώτεροι αὐτῆς ἐκπρόσωποι, οἵτινες δικαίως θαυμάζονται διὰ τὴν μυστικὴν αὐτῶν συγγραφὴν καὶ τὴν ἐπιτυχῆ ἀλληγορίαν τῶν τύπων τῆς λατρείας καὶ τῆς θείας καθόλου λειτουργίας².

3. Ἄλλ' ἡ ἀξία καὶ ἡ ἰδιαιτέρα σπουδαιότης τῶν συγγραφέων καὶ θεολόγων τῆς ὁμιατέρας βυζαντιακῆς περιόδου ἐμφανίζεται ἔκτυπος εἰς τὰ πολυμερῆ καὶ ἰδιότυπα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν ἔργων των, ἅτινα καὶ διακρίνουσιν ἀκριβῶς τοὺς ἡμετέρους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς πάσης ἄλλης Λογοτεχνίας.

Καὶ ἐν πρώτοις ἐκεῖνο, ὅπερ εἶναι ἴδιον τῆς μεταγενεστέρως βυζαντιακῆς θεολογικῆς γραμματείας, ὑψίστης σπουδαιότητος διὰ τὴν διάδοσιν τῶν ἰδεῶν της καὶ ὅπερ σχεδὸν ἐλλείπει ἀπὸ τὴν παλαιότεραν περίοδον, εἶναι τὸ ὅτι προσπαθεῖ αὕτη κυρίως νὰ καταστή ἡμιωδεστέρα καὶ ἀποβῆ νοητὴ καὶ προσφιλεῖς διὰ πάντας τοὺς πιστοὺς. Καὶ εἶναι πρὸς δόξαν αὐτῆς ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον περὶ τὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ τὰ ἀπασχολοῦντα τοὺς θεολόγους προβλήματα, κατέστησε προσιτὰ εἰς τοὺς πολλοὺς, ὥστε ἐξ ὅλων μονονουχί τῶν τάξεων, μηδὲ καὶ αὐτῶν τῶν αὐτοκρατόρων ἐξαιρουμένων, νὰ κατορθώσῃ ν' ἀποκτήσῃ φανατικούς ὁπαδοὺς καὶ συζητητάς. «Ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία», λέγει ὁ Albert Ehrhard³, «φέρει χαρακτηριστὰ οὐσιωδῶς ἐκκλησιαστικὸν καὶ θεολογικόν. Μέγα πλῆθος τῶν προϊόντων αὐτῆς εἶναι θεολογικῆς φύσεως, ἐκ τῶν ἀνωτάτων δὲ τάξεων τῶν λειτουργῶν τοῦ κράτους ἄνδρες, καὶ αὐτοκράτορες ἀκόμη, τάσσονται παρὰ τοὺς ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς μοναχοὺς ὡς θεολογικοὶ συγγραφεῖς ἄλλὰ καὶ τῶν θύραθεν συγγραφέων ὀλίγοι εἶναι οἱ μὴ ἐπιχειρήσαντες νὰ πραγματευθῶσιν ἐν τι θεολογικὸν ἀντικείμενον. Τὸ φαινόμενον τοῦτο κατὰδηλον ποιεῖ

1. Τέσσαρας ἐκ τῶν ὕμνων τούτων (Nr. 4, 5, 10 καὶ 15) ἐξέδωκεν ὁ P. Maas, Aus der Poesie des Mystikers Symeon, ἐν: Beiträge zur Geschichte d. christl. Altert. u. d. byz. Lit. (Festgabe Albert Ehrhard ed. A. M. Königer). Bonn u. Leipzig 1922 σ. 328)41.

2. Διὰ τὸν Νικ. Καβάσιλαν καὶ Συμ. Θεσσαλονίκης ὄρα: Beckm. ἔ. σ. 167]71. Πρὸς. S. Salaville, Cabasilas (Nicolas). Vie. Écrits. Doctrine spirituelle, ἐν: Dict. de spirital. VII (1937]8) 1—9. Κ. Δουβουνιώτου, Νικ. Καβάσιλα ἀνέκδοτον Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας. Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 14 (1938) 157]62. G. Wunderle, Die Nachfolge Christi als mystische Tatsache und als ethische Aufgabe in des Nicolaus Kabasilas «Leben in Christo». Philos. Jahrb. 53 (1940) 362]73.

3. Παρὰ Krumbacher—Σωτηριάδη I, 65.

τοιούτον θεολογικὸν ἐνδιαφέρον, ὅποιον ἐν ἴσῳ μέτρῳ δὲν ἐγνώρισεν ὁ μέσος αἰὼν τῆς Δύσεως, ὅπερ ὅμως μετὰ χαρᾶς ὀφείλει νὰ χαιρετήσῃ ὁ ἱστορικὸς τῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ὡς σημεῖον ἀδιαπτώτου ὀρθῆς ἐπιγνώσεως τῆς ἰδανικωτάτης ὄψεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἤτοι τῆς θρησκευτικῆς. Χάρις εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο καὶ διὰ τὴν ὑπάρξασαν συνάφειαν πρὸς τὴν λογοτεχνικὴν περίοδον τῶν πρώτων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, ἣτις δὲν διεκόπη ἐνταῦθα βιαίως ὡς ἐν τῇ Δύσει ἕνεκα τῆς μεταναστάσεως τῶν ἐθνῶν, ἡ βυζαντινὴ θεολογικὴ λογοτεχνία διαφυλάττει τὴν ὑπεροχὴν αὐτῆς ὑπὲρ τὴν δυτικὴν μέχρι προϊόντος τοῦ ΙΒ' αἰῶνος».

4. Ἐπίσης ἰδιαίτερον ἀξίαν προσλαμβάνει ἡ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἐποχὴν θεολογικὴ γραμματεία διὰ τὸ ἰδιότυπον (*sui generis*), οὕτως εἶπεῖν, τῶν αἰσθητικῶν, πραγματικῶν, φιλολογικῶν καὶ γλωσσοϊστορικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν γραπτῶν αὐτῆς μνημείων. Δύναται τις εἶπεῖν ὅτι ἡ ὕψις καὶ ὁ καθόλου τῶν προϊόντων τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας χαρακτηρ εἶναι καθαρὸς ἐκκλησιαστικὸς. Πολλῶ δέ μᾶλλον ἢ πολυμέρεια τῶν γνώσεων, τὸ πολυσχιδὲς τῶν θεμάτων καὶ ἡ ποικιλία τῶν φιλολογικῶν καὶ γλωσσοϊστορικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν τῆς περιόδου ταύτης θεολογικῶν συγγραφέων προσδίδουσιν εἰς τὰ πνευματικὰ αὐτῶν ἐπιτεύγματα χαρακτηρ ὄντως πολυϊστορικόν. Ἐκ τούτου δὲ προέρχεται πολλάκις καὶ ἡ δυσγέρεια πρὸς κατανόησιν ὑπὸ μὴ εἰδικῶν βυζαντινολόγων ἐπιστημόνων, εἰθισμένων εἰς τὰς ἰδιουτυπίας τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τῶν πνευματικῶν προϊόντων τῆς βυζαντινῆς θεολογικῆς γραμματείας. Διὰ νὰ κατανοηθῶσι δὲ τὰ δημιουργήματα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἐρευνῶνται ταῦτα οὐχὶ ἀπλῶς ἐν συσχετίσει πρὸς τὰ παλαιὰ γραμματικὰ ἔργα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἴδια καὶ ἀνεξάρτητα πνευματικὰ προϊόντα. Διότι ταῦτα δὲν εἶναι ἀπλοῦν παράρτημα τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς λογοτεχνίας. Εἶναι ἐν νέον, δύναμαι νὰ εἴπω, πλαστούργημα, ἐν ᾧ ἑλληνικὰ πρωτίστως καὶ χριστιανικά, ἀλλὰ καὶ ρωμαϊκὰ ἄμα καὶ ἀνατολικά καὶ ἄλλα στοιχεῖα εἰς ἓν ὅλον συνεχωνεύθησαν καὶ ἰδιόρρυθμόν τι ὅλον συναπετέλεσαν¹.

1. Θεωρῶ σκόπιμον νὰ παραθέσω ἐνταῦθα ὅ,τι ὁ πατήρ τῆς Βυζαντινολογίας Karl Krumbacher κατὰ τῶν ἐπικριτῶν τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας ἐξέφερε, διὰ νὰ καταδειχθῇ πόσον πλανῶνται, ὅσοι ἐν τῇ γραμματείᾳ τοῦ Βυζαντίου δὲν βλέπουσιν ἢ μόνον βαναυσουργήματα δουλικῆς μιμήσεως ἀρχαίων προτύπων. Ἴδου λοιπὸν τί λέγει ὁ Krumbacher (Ἱστορ. τ. βυζ. λογ. Ἀθήνα 1900, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου 1,36/8): «Καὶ ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ προφυλαχθῇ τις ἀπὸ τῆς ὑπερμέτρου ἐξάρσεως τῶν ἀρχαίων στοιχείων ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ρώμῃ. Οὐδὲν μᾶλλον ἀπεπλάνησε τὴν βαθυτέραν κατανόησιν καὶ διάγνωσιν τῶν βυζαντινῶν χρόνων παρ' ὅσον ἡ συνήθεια τοῦ νὰ θεωρῇ τις πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς ὡς διακλάδωσιν καὶ ἀπόρροιαν τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ Βυζάντιον ἦτο διὰ τοὺς πλείστους τῶν ἐρευνητῶν τὸ ἀπέραντον κοιμητήριον τοῦ γιγαντώδους γένους τῶν Ἑλλήνων ἄξιον προσοχῆς μόνον ἕνεκα τῶν ἐν αὐτῷ φυλαττομένων λειψάνων

5. Διὰ τὴν ὀρθὴν λοιπὸν ἀξιολόγησιν τῆς θεολογικῆς γραμματείας τῆς ὑπ' ὄψιν ἐποχῆς εἶναι οὐσιῶδες νὰ ἔχη ὁ ἐρευνητὴς πάντοτε ἐν νῶ τὸ ἰδιαιτέρως τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς χαρακτηρίζον γνώρισμα τῆς πολυμερείας καὶ πολυμαθείας. Τὸ γνώρισμα τοῦτο ἴσως ἀπέβαινεν εἰς βάρος τῆς ἐμβριθύσεως, ἀλλ' οὐχ ἦττον ἢ ἔκτασις διὰ τῆς ἐπιμελοῦς μελέτης πλείστων καὶ ποικίλων θεμάτων διηύρυνεν ἀσφαλῶς τὸν κύκλον τῶν γνώσεων καὶ τὸ πεδίον τῆς μαθήσεως τῶν πολλὰ μελετησάντων καὶ λίαν ἐγκυκλοπαιδικῶν βυζαντινῶν συγγραφέων. Ἐκ τοῦ ὅτι δ' ἐξ ἄλλου ἢ ἔκτασις καὶ ἡ εὐρύτης αὕτη τῶν γνώσεων περιώριζεν ὄντως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συγγραφέων τούτων πρὸς ἐμβάθυνσιν καὶ ἀκριβῆ κατανόησιν καὶ πρὸ παντὸς πρὸς πρωτότυπον ἐξέτασιν τῶν ἀναφυομένων ἐκάστοτε προβλημάτων, προέρχεται ἴσως καὶ τὸ ὅτι οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἐμφανίζονται

καὶ κειμηλίων πρὸ πολλοῦ παρωχημένων χρόνων... Ὄθεν τὰ προϊόντα τοῦ βυζαντινοῦ αἰῶνος ἐστιγματίσθησαν ὑπὸ τῆς δογματικῆς λογοκρισίας ὡς οὐδεμίαν ἔχοντα ἀξίαν. Τὸ ἀπαξ ἐγκολαφθὲν κακόσημον μυριάκις ἐπανελήφθη, σπανίως καὶ μόνον ἐν μέρει ἀνεψηλαφήθη, οὐδέποτε δὲ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν ἐξητάσθη. Οὐδεμία λογοτεχνικὴ κρίσις στηρίζεται ἐπὶ τοσοῦτον ὀλίγων πραγματικῶν καὶ ἐξ ἰδίας μελέτης πορισθειῶν γνώσεων ὅσον αἱ συνήθεις ἐτυμολογίαι περὶ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων. Καὶ ὁμως αἱ περὶ αὐτῶν κρίσεις εἶνε ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ σκληραὶ καὶ ἀποκλειστικαί· διότι ἡ ἡμιμάθεια εἶνε περὶ τε τοὺς ἐπαίνους καὶ τοὺς ψόγους τολμηροτέρα καὶ ἀμετροπεπεστέρα τῆς εὐσυνειδήτου ἐρεύνης. Ὁ ἀπαίσιος λόγος «Δυστυχῆς, διότι εἶσαι ἀπόγονος» ἐξεπληρώθη μυριάκις ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν. Καὶ ἄνδρες εἰδήμονες, ὡς ὁ Βερνχάρδου, παρεσύρθησαν ὑπὸ τῆς ἀποκλειστικῆς «φιλολογικῆς» ἀπόψεως τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, καθ' ἣν πᾶν ἔργον, πᾶσαν ἐκφρασιν, πᾶσαν λέξιν ἦθελον νὰ ἐνωτισθῶσιν ὡς ἀπήχησιν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, εἰς ἱστορικῶς ἀδίκους καὶ σύγχυσιν ἐπιφερούσας κρίσεις. Ὅστις εἰς τὴν κλασικὴν μόνον ἀποψιν ἠδύναται, φυσικῶ τῷ λόγῳ ἐξ ἀρχῆς δυστροπεῖ πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων. Τίς δύναται π.χ. νὰ κρίνῃ δικαίως πάσας τὰς προσωπικὰς ἀρετὰς ἐνὸς Εὐσταθίου ἢ Νικήτα Ἀκομινάτου, ὅταν δὲν εὐρίσκῃ ἄλλο μέτρον δι' αὐτοὺς εἰμὴ τὸν Ἀρίσταρχον ἢ τὸν Θουκυδίδην; Τίς δύναται νὰ αἰσθανθῇ τὸ ἀπαράμιλλον ὕψος ἐνὸς Ρωμανοῦ, ἂν ἀπώλεσε παντάπασιν τὸν ἐνθουσιασμόν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ δὲν εἶναι διαθεμιμένος νὰ συνοικειωθῇ πρὸς γλωσσᾶν παντελῶς «ἀδόκιμον» καὶ μετρικὴν ξενότροπον;

Ἄλλος λόγος, δι' ὃν ἡ κριτικὴ μετ' ἀδιαφορίας ἀρέσκειται νὰ ἐκτελῇ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν τὰς πολυπληθεῖς κατατομήσεις, εἶνε ἡ κακὴ συνήθεια τοῦ νὰ θεωρεῖται ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία τοῦ μέσου αἰῶνος ὡς ὁμοιομορφος καὶ ὁμοιοχρους ὄγκος, ὡς ἐὰν αἱ πανταχοῦ ἰσχύουσαι διαφοραὶ τῶν χρόνων, τῶν εἰδῶν, τῶν ἀτόμων ἐνταῦθα ἐπαυσαν νὰ ἔχωσι τὴν ἐνέργειάν των. Δύναται τις νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ὁ βυζαντινὸς χαρακτῆρ ἔχει ἐκπληκτικὴν ἀντοχήν, καὶ μέχρι τῆς ἐ' ἑκατοντ. διαρκεῖ ἄνευ μεγάλης διαφορᾶς· ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ παραβλέψῃ ὅτι ὁ χαρακτῆρ οὗτος δὲν δύναται τόσον εὐκόλως νὰ ὀρισθῇ, ὅπως κοινῶς πιστεύεται, καὶ ὅτι αἱ πολέμια εἰς πᾶσαν καθαρὰν ἀντίληψιν ἀφοριστικαὶ φράσεις, ὡς ὁ δογματικὴ ἀκαμψία, θρησκευτικὸς φανατισμὸς, ἀοριστία καὶ δουλικὴ μίμησις οὔτε τὸν ἐξαντλοῦσιν οὔτε εὐστόχως τὸν διαγράφουσι,

μᾶλλον περιγραφικοί, καλλιπεῖς τὸ ὕφος, μὲ ἐπιτετηθευμένην πατερικὴν ἀρχαιοπρέπειαν, στομφώδεις καὶ ἐντυπωσιακοί, οὐχὶ σπανίως δὲ νεφελώδεις καὶ σκοτεινοί, ἰδίᾳ εἰς τοὺς ρητορικοὺς λόγους. Ἄλλὰ τοῦτο, ὡς ἦδη ἐτονίσθη, εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ περιορισμένου ὀρίζοντος, ἐν ᾧ ἠσθάνοντο ἑαυτοὺς οἱ θεολογικοὶ συγγραφεῖς οἴκοθεν ὑποχρεωμένους ὅπως κινῶνται, ἵνα μὴ ἐκτραπῶσιν εἰς ἀπηγορευμένα συμπεράσματα, ἐν σχέσει πρὸς ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας ἤδη παραδεδεγμένας καὶ ἀναλλοιώτους, φυσικά, ἀληθείας. Ἐντεῦθεν ἄρα καὶ ἡ ἔλλειψις δροσερᾶς πρωτοτυπίας¹.

Καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος περὶ τοῦ ἐντέχνου, κκομπευμένου καὶ ἐπιτετηθευμένου ὕφους τῶν Βυζαντινῶν Θεολόγων, ὅπερ τοσοῦτον ἀηδιάζει τὸν ἱστορικὸν τῆς σήμερον, ζητοῦντα σαφῆ καὶ ἀπλῆν ἀπαρίθμησιν γεγονότων καὶ εἰδήσεων ἱστορικῶν, ἀνάγκη νὰ λεχθῶσιν τινὰ καὶ περὶ τῆς βυζαντινῆς Ρητορικῆς, ἵνα αἱ περὶ τῶν ρητορικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἐποχῆς ταύτης κρίσεις ἡμῶν ὦσι δικαιότεραι καὶ ὀρθότεραι. Ἐξ ἀρχῆς τονίζομεν ὅτι δὲν πρόπει νὰ διαφεύγῃ τὸν μελετητὴν τῶν βυζαντινῶν ρητορικῶν θεμάτων ἡ σκοπιμότης τῆς βυζαντινῆς σοφιστικῆς ἢ ρητορικῆς, ἣτις ἀπέβλεπε πρωτίστως νὰ ἐπιβληθῆ διὰ τῆς ἐντυπώσεως καὶ καταπλήξεως μᾶλλον ἢ διὰ τῆς γλαφυρᾶς μὲν, ἀλλ' ἀπερίττου ἐκθέσεως τῶν πραγμάτων. Παρὰ δὲ τὴν δυσμενῆ διάθεσιν τῆς Ἐπιστήμης τῆς σήμερον ἔναντι τῆς περιττῆς, ὡς φαίνεται, «καλλιλογίας» ταύτης τῶν βυζαντινῶν ρητόρων, αὕτη κρινομένη μὲ τὸν γνώμονα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ οὐχὶ μὲ τὰ αὐστηρὰ τῆς ἐπιστήμης τῆς σήμερον κριτήρια, θ' ἀφήσῃ νὰ διαφανοῦν καὶ ἀναγνωρισθοῦν ἐξάπαντος ἔνια τοῦλάχιστον χαρακτηριστικὰ γνωρίσματά της, λίαν ἀξιοπρόσεκτα, ὡς μὴ στερούμενα οὔτε αἰσθητικῆς οὔτε καὶ λογοτεχνικῆς ἀξίας. Διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Βυζαντινῶν ἡ περὶτεχος ρητορικὴ ἦτο στοιχεῖον ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ οὐ μόνον διὰ τὴν εὐμενῆ ἀποδοχὴν τοῦ ἔργου καὶ εὐχάριστον ἀνάγνωσιν ὑπὸ τοῦ εὐπαιδευτοῦ ἰδίᾳ καὶ φιλομαθοῦς κοινοῦ, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο ἅμα ἡ κκομπευμένη καὶ καλλιλογικὴ τοῦ ὕφους χρῆσις ὡς κύριον μέσον σοβαρᾶς συγγραφικῆς ἐκθέσεως. Ὡστε ὁ ἀποτυγχάνων περὶ τὴν τέχνην τοῦ λόγου νὰ θεωρῆται ὡς ἀποτυχὼν καὶ περὶ αὐτὴν τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ θέματός του. Πρὸς ἀποφυγὴν δ' ἀκριβῶς τούτου καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν, ὅπως προκληθοῦν εὐμενεῖς ἐντυπώσεις παρὰ τοῖς ἀκροαταῖς καὶ τοῖς ἀναγνώσταις, ἐχρησιμοποιοῦν πολλάκις εἰθισμένοι τῆς γραφίδος χειριστὰ ἐξηφανισμένους γλωσσικοὺς τύπους, οὓς ἐξεμάνθανον μετὰ μακροχρόνιον καὶ λίαν ἐπίπονον μηχανικὴν μνημονικὴν ἀσκησιν. Προκειμένου δ' ἔτι νὰ ἐκφράσουν κοινοτάτας ἐνίοτε ἐννοίας, πρῶτα καθ' ἑαυτὰ ἀπλᾶ καὶ ἰδέας συγκεκριμένας καὶ σαφεῖς μετεχειρίζοντο ὕφος οὐχὶ σπανίως τοσοῦτο συνεσκιασμένον καὶ νεφελῶδες, εἰκόνας τοσοῦτον ἐξεζητημένας, παραστά-

1. Πρβλ. Κ. Γ. Μ π ό ν η, Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, Ἐπισκόπου Νέων Πατρῶν (Ἑπάτης) (β' ἡμῖς ΙΒ' αἰ.) Τὰ σωζόμενα, Ἐν Ἀθήναις 1937 σ. 25 ἑ. ἑ.

σεις τοσοῦτο παρακεκινδυνευμένες καὶ ὁμοιώσεις τοσοῦτον ἐξωγκωμένες, ὥστε πρὸ τοῦ πατάγου τούτου τῶν λέξεων πραγματικὴ σύγκυσις νὰ προκαλῆται εἰς ἡμᾶς σήμερον προκειμένου ν' ἀρυσθῶμεν ἱστορικὰς εἰδήσεις, πληροφορίας περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων ἐκ τῶν τοῦ εἴδους τούτου ρητορικῶν κατασκευασμάτων. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ W. Regel, *Fontes rerum byzantinorum*, Petropoli 1917, ὡς καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν τῶν Σωζομένων τοῦ Ἐθνικοῦ Μαλὰκη, τὴν ἔκδοσιν τοῦ Συριδωνοῦ Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου *Τὰ σωζόμενα*, Ἐν Ἀθήναις 1879—1880 καὶ ἀλλαχοῦ εἰς ἐκδεδομένους λόγους Βυζαντινῶν λογίων θὰ εὔρη τις τὴν ἀλήθειαν τῶν ὑφ' ἡμῶν λεχθέντων βεβαιουμένην ἐν αὐτοῖς τοῖς πράγμασιν. Εἶμαι ὅμως ὑποχρεωμένος, διὰ νὰ προφυλάξω ἀπὸ ἄδικον ἐπίκρισιν τὴν ὁσονδήποτε αὐστηρὰν λογοκρισίαν τῶν ρητορικῶν τούτων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν λογίων, νὰ ὑπομνήσω τὴν θεμελιώδη ἀρχήν, ὅπως πᾶν λογοτεχνικὸν ἔργον κρίνηται οὐχὶ μόνον ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικοῦ ἢ πραγματικοῦ περιεχομένου, ἀλλ' ἅμα καὶ ἀπὸ γλωσσοτεχνικῆς, αἰσθητικῆς καὶ καθ' αὐτὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως, ὡς ἔργον δηλ. καλλιλογικῆς τέχνης, ἁρμονίας, φανταστικῆς συλλήψεως, ἀρχιτεκτονικῆς καὶ οἰκοδομικῆς ἰδεῶν, ἀνευ ἐξωτερικῆς τινος ὠφελιμιστικῆς ἀντιλήψεως, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει καὶ μόνον τῶν ἀρχῶν τῆς αἰσθητικῆς καὶ τοῦ ὀραίου. Ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις ταύτας κρινόμενα καὶ ἀναλυόμενα τὰ γραπτὰ ρητορικὰ μνημεῖα τῶν Βυζαντινῶν Θεολόγων καὶ λοιπῶν συγγραφέων, ἐμφανίζονται μὴ στερούμενα λογοτεχνικῆς ἀξίας καὶ ἐπομένως ἀξιόλογα ἐπιτυχοὺς ρητορικῆς τέχνης ἐπιτεύγματα.

6. Ἐτερον χαρακτηριστικὸν τῆς βυζαντινῆς Θεολογίας, καὶ δὴ τῆς ὀφειτέρας, γνώρισμα εἶναι τὸ ἐθνικὸν ἰδεῶδες, ὅπερ ἐκχύνεται διὰ μέσου τῶν γραμμῶν τῶν μεγάλων τούτων πατριωτῶν συγγραφέων. Οὗτοι γράφουσι καὶ ὁμιλοῦσι πάντοτε μετ' ἐκδήλου καὶ ὑπερηφάνου τονισμοῦ τῆς ἐθνικότητος αὐτῶν. Συνδυάσαντες τὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν καὶ πίστιν μὲ τὸ ἀκραιφνὲς ἑλληνικὸν συναίσθημα τῆς ἀγάπης παντὸς Ἑλληνικοῦ, ὡς προγονικοῦ καὶ ἄρα ἰδίου καὶ προσωπικοῦ, ἀπέβησαν οἱ δημιουργοὶ ἑνὸς σήμερον τοσοῦτον ἐκτιμωμένου—παρὰ τὴν πεπλανημένην ἀντίληψιν ἐνίων ἐπιστημόνων τοῦ παρελθόντος κυρίως—ὡς ἴδια καὶ ἀνεξάρτητα ἐπιτεύγματα παραγαγόντος πολιτισμοῦ, τοῦ Ἑλληνοβυζαντινοῦ ἢ κάλλιον Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἑλληνικὸν δὲ συγγραφικὸν πάθος καὶ ὁ ἑλληνικὸς πατριωτισμὸς διαφαίνονται πρῶτιστα πάντων εἰς τὸ πλῆθος τῶν ἀντιρρητικῶν ἔργων, ἐν οἷς τὸ ἐθνικὸν καὶ τὸ ὑπὲρ τῶν πατρίων φρόνημα ἀναμυγνύεται πολλάκις μὲ αἰσθήματα τοῦτ' αὐτὸ περιφρονησεως καὶ ἀποστροφῆς πρὸς τοὺς ἀντιφρονούντας καὶ ἀλλοδόξους ἄλλοεθνεῖς. Πόσῃ δὲ δύναμιν ἥσκει τὸ ἐθνικὸν ἰδεῶδες μεταξὺ τῶν θεολογικῶν ἰδία συγγραφέων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀποδεικνύει καὶ τὸ γεγονός καθ' ὃ, ὡσάκις ἡ πολιτικὴ δύναμις τοῦ κράτους ἠλαττοῦτο, ἡ Ἐκκλησία ἀπέβαινεν αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἐνσάρ-

κωσις τοῦ Ἐθνισμοῦ, πᾶς δὲ ὁ ἐπιδεικνύων συμπαθείας πρὸς οἰασδήποτε ξενικὰς ἰδέας καὶ δὴ λατινικὰς, ἐθεωρεῖτο αὐτόχρημα προδότης τῆς Πατρίδος!

7. Ἀλλὰ μείζων ἢ ἄξια τῆς βυζαντινῆς θεολογικῆς γραμματείας ἀποβαίνει, ἂν ἀναλογισθῇ τις τὴν ἀνυπολόγιστον αὐτῆς ἐπίδρασιν, ἣν ἐπὶ τοὺς συγχρόνους λαοὺς ἤσκησε, λαοὺς ἀνατολικούς, σλαβικούς καὶ ἄλλους, ὥστε ἐντελῶς ἐν τοῖς λαοῖς τούτοις πολιτισμοὶ νέοι ν' ἀναπτυχθῶσι¹. Σύροι, Ἀραβες, Πέρσαι, Ἰουδαῖοι, Ἀρμένιοι καὶ ἐν τινι μέτρῳ Τοῦρκοι ὑπέστησαν μεγάλην ἢ μικράν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Πλεῖστα δ' ἔργα ἐκ τε τῆς θεολογικῆς καὶ τῆς θύραθεν γραμματείας, εἰς πάντα σχεδὸν τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη ἀναφερόμενα, μετεφράσθησαν εἰς τὰς γλώσσας τῶν λαῶν τούτων, μὲ ἀνυπολόγιστον διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν περαιτέρω ἐξελίξιν τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν ἐπίδρασιν².

Ἄλλ' ἔτι βαθυτέρα καὶ τοῦτ' αὐτὸ μόνιμος καὶ διαρκῆς ἀπέβη ἡ ἐπὶ τῶν σλαβικῶν κυρίως λαῶν πολιτιστικὴ τῶν τῆς περιῆς πρόκειται περιόδου συγγραφέων ἐπίδρασις³. Μετὰ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας διεδόθησαν εἰς τοὺς Σλάβους καὶ πολλὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ τέχνης διὰ μεσολαβήσεως, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τῶν νοτίων Σλάβων, τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων⁴. Εἶναι ἰδιαιτέρας μνείας ἄξια, ὅσα ἐπὶ τοῦ ζητήματος ἐσημείωσεν ὁ δεινὸς βυζαντινολόγος Karl Krumbacher ἐν τῇ Ἱστορίᾳ αὐτοῦ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας⁵: «Ὅτι ἡ νοτιοσλαβικὴ καὶ ρωσικὴ ἐκπολίτισις ἐν τε τῷ καθόλου αὐτῆς χαρακτῆρι καὶ ἐν ἀναριθμητοῖς λεπτομερείαις στηρίζεται ἐπὶ βυζαντινῶν θεμελιῶν, εἶνε ἱστορικὸν γεγονός, ὅπερ οὐδέποτε σπουδαίως ἠμφισβητήθη, νεωστὶ δὲ καὶ ὑπὸ μακροῦς σειρᾶς νέων μαρτυριῶν ἀκριβέστερον ἀπεδείχθη καὶ διεφωτίσθη. Ἡ ἀπέ-

1. M. Spinka, A History of Christianity in the Balkans. A Study in the spread of byzantine culture among the Slavs. (Studies in Church History, 1) Chicago, Amer. Soc. of Church History 1933 σ. 1 ἐ. ἐ. Πρβλ. F. Dölger, ἐν: Byzant. Zeitschr. 36(1936)161/2. Τοῦ αὐτοῦ, Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan (die Periode von der Gründung der unabhängigen Staaten bis zur Türkenherrschaft), ἐν: Rev. intern. ét. balk. 1(1934/5) 446/62.

2. Πρβλ. R. Hennig, Das Christentum im mittelalterlichen Asien und sein Einfluss auf die Sage vom «Priester Johannes», ἐν: Histor. Viertelj. Schr. 29(1934) 234/52. D. C. Torrey, The Jewish Foundation of Islam. (The Hilda Strouck Lectures at the Jewish Institute of Religion) New York 1933. St. Runciman, Byzantine civilisation. London 1933. (ὄρα βιβλιοκρισίαν ὑπὸ Ch. Diehl, ἐν: Byzant. Zeitschr. 34 (1934) 127/30.

3. Ὅρα: M. Spinka, ἐνθ' ἂν. F. Dölger, ἐνθ' ἂν.

4. Εἶναι αὐτονόητον ὅτι καὶ οἱ ἐν μέσῳ σλαβικῶν λαῶν κείμενοι Ρουμάνοι μεγάλην ἐπίσης ὑπέστησαν τὴν ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἐπίδρασιν. Αἱ ἐπιδράσεις δ' αὐταὶ τοῦ Βυζαντίου ἐξικνουῦνται οὐ μόνον εἰς τοὺς Ἀνατολικούς λαοὺς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δυτικούς, τοὺς Εὐρωπαϊκούς λαοὺς.

5. Μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου I, 56/8.

ραντος κατάκτησις, τὴν ὁποίαν ἔκαμεν ὁ βυζαντινισμὸς ἐν τῇ ἀνατολικῇ Εὐρώπῃ, παρήγαγεν εἰς τὴν καθόλου ἀνάπτυξιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ δυασμὸν καὶ μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων ἔτι διαρκοῦντα... Ἄλλ' ὅσον βέβαιον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ χαρακτήρ τοῦ σλαβικοῦ πολιτισμοῦ εἶνε βυζαντινός, τόσον δίστανται αἱ γνώμαι περὶ τοῦ ζητήματος ἂν ἡ βυζαντινὴ ἐπίδρασις ἦτο εὐτύχημα διὰ τὰ σλαβικά φύλα. Ἄν τοσοῦτον ἐξέχοντες σοφοί, οἷος ὁ Πύπιν, καταφέρονται κατὰ τοῦ βυζαντινισμοῦ, ὃν θεωροῦσιν ὡς σινικὸν τεῖχος, ἀποκλείσαν τὴν Ρωσσίαν ἀπὸ πάσης ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς μορφώσεως, εὗρεν ὅμως τὸ Βυζάντιον παρὰ τῷ Λαμάνσκη, Θεοδ. Οὐσπένσκη, Βεσελόφσκη, Βασιλέφσκη καὶ ἄλλοις, ἀγγίλους καὶ ἐνθουσιώδεις θαυμαστάς, ὅσον καὶ ἂν πολλοὶ βεβαίως δὲν θὰ προβῶσιν ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε νὰ πιστεύωσιν ὡς ὁ Κιργεβόσκη, ὅτι ἡ σλαβικὴ φιλοσοφία τοῦ μέλλοντος θὰ θεμελιωθῇ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ Βυζαντίου. Ἡμεῖς φυσικῶ τῷ λόγῳ ἀπέχομεν τῆς τοιαύτης συζητήσεως.

Αἱ κατακτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ ἐν ταῖς σλαβικαῖς χώραις ἔγιναν διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ οἱ πρῶτοι εἰσαγωγεῖς τῆς πνευματικῆς διαπλάσεως ἦσαν Ἕλληνες ἢ ἐξελληνισθέντες ἱερεῖς. Καὶ μετὰ τὸ τέλος δὲ τῆς προσηλυτίσεως τὸ ἐκκλησιαστικὸν στοιχεῖον διετήρησε τὴν ὑπεροχὴν εἰς τὰς ἐπὶ τῶν Σλαύων πνευματικὰς ἐπιδράσεις τοῦ Βυζαντίου».

*

Ἄλλ' ἐὰν τοσοῦτο μέγας εἶναι ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν ξένων διὰ τὴν πολιτιστικὴν δύναμιν τῶν λογοτεχνικῶν προϊόντων τῶν ἡμετέρων προγόνων τῆς περὶ ἧς πρόκειται ἐποχῆς, δύνασθε νὰ ἐννοήσητε ὁπόση πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὑποχρέωσις ἡμῶν ὡς Ἑλλήνων διὰ τὴν σπουδὴν καὶ γνῶσιν, οὐχὶ ξένων, ἀλλὰ καθαρῶς ἑλληνικῶν πνευματικῶν θησαυρῶν.

Προσεπαθίσαμεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν νὰ αἰτιολογήσωμεν, ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ, τὰ αἷτια τῆς ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι καὶ τοῦ ΙΕ' αἰώνου ἀναπτύξεως τῆς παιδείας καθόλου καὶ τῆς θεολογικῆς γραμματείας εἰδικώτερον ἐν Βυζαντίῳ· ἐπεδιώξαμεν νὰ καταδείξωμεν, ἐν ἀσθνεστάτῃ σκιαγραφίᾳ, τὰ κύρια καὶ οὐσιώδη τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν διαφορόντων αὐτῆς καὶ νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν ἰδίαν, ἣν δι' ἡμᾶς μάλιστα τοὺς Ἕλληνας, ἔχει ἡ σπουδὴ τῆς θεολογικῆς λογοτεχνίας τῆς περιόδου ταύτης ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα.

Ἄφοῦ λοιπὸν τοιαύτη ὑπῆρξε κατὰ τε τὴν ὕφην καὶ τὸν χαρακτήρα ἡ τῆς ὀψιματέρας θεολογικῆς γραμματείας ἐν Βυζαντίῳ Λογοτεχνία καὶ ἀνυπολόγιστον ἤσκησεν αὕτη ἐπίδρασιν ἐπὶ τε τοὺς συγχρόνους αὐτῇ καὶ τοὺς μεταγενεστέρους λαούς, ἰδίᾳ δ' ἐφ' ἡμᾶς τοὺς φυσικοὺς ταύτης κληρονόμους, εὐχολοῦν εἶναι τώρα νὰ κατανοήσητε, φίλοι φοιτηταί, καὶ τὸ μέγα ἐνδιαφέρον, ὅπερ ἡ ἐπισταμένη τῶν γραπτῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μνημείων

ἔρευνα προσκτᾶται διὰ τοὺς ἀληθεῖς καὶ γνησίους ταύτης μύστας. Ἄλλ' ἢ ἔρευνα αὕτη διὰ νὰ εἶναι ἐπιτυχῆς καὶ καρποφόρος πρέπει νὰ συνοδεύηται μετὰ τῶν ἐξῆς δύο ἀπαραιτήτων στοιχείων: τῆς πεποιεθῆσεως εἰς τὴν μεγάλην τῶν γραπτῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος—καὶ συγκεκριμένως τῆς ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς βυζαντινῆς περιόδου—ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα καὶ τῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὴν μελέτην καὶ ἔρευναν τῶν πνευματικῶν τούτων ἐπιτευγμάτων τῶν πατέρων ἡμῶν. Καὶ ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ ἀκριβῶς σημείω, ὅτι δηλ. πρόκειται οὐχὶ περὶ ξένων, ἀλλὰ περὶ προγονικῶν θησαυρῶν, κεκληρονομημένων ἡμῖν τοῖς ἐπιγόνοις, ἔγκειται καὶ ἡ μεγίστη ἡμῶν ὑποχρέωσις διὰ τὴν σπουδὴν καὶ βαθυτέραν τῶν ἔργων τῶν Βυζαντινῶν Θεολόγων καὶ συγγραφέων κατανόησιν.

Πρέπει νὰ γνωρίζητε ἐξ ἀρχῆς ἤδη ὅτι ἐνώπιον ἡμῶν ἐμφανίζεται εἰς μέγας εἰς ἕκτασιν πνευματικὸς ἀγρός, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκαλλιέργητος. Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ λεχθῆ ὅτι οὐδὲ εἰς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς τῆς ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς βυζαντιακῆς περιόδου εἶναι πλήρως γνωστὸς εἰς τὴν Ἐπιστήμην καὶ οὐδενὸς ἢ φιλολογικῆ παραγωγῆ ἐξητάσθη καὶ ἠρευνήθη ἐπιστημονικῶς ἀπὸ πάσης ἀπόψεως. Ἴδου λοιπὸν ἡμεῖς καλούμεθα εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀναμφιβόλως εὐγόνου τούτου γεωργίου καὶ τὴν κάρπωσιν τῶν πνευματικῶν τῶν ἡμετέρων προγόνων θησαυρῶν. Βεβαίως διὰ τοὺς μίαν σχεδὸν ἄγνωστον πατῶντας γῆν, δυνατὴ εἶναι ἡ ἀποπλάνησις. Ἄλλ' ἐὰν μὲ πίστιν καὶ ἀφοσίωσιν ἐπιδοθῶμεν εἰς τὸ ἔργον, ἀσφαλῶς ὁ χρόνος θ' ἀποβῆ ὁ καλὸς ἡμῶν σύμβουλος εἰς τὴν χρῆσιν τῶν καταλληλοτέρων καὶ ἐπιτυχεστέρων μέσων διὰ τὴν πλήρη τοῦ σκοποῦ μας ἐπιτυχίαν. Καὶ ὡς μέσα ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην, ἦτοι τὴν ἀκριβῆ γνῶσιν τῶν πνευματικῶν τοῦ βυζαντινοῦ παρελθόντος θησαυρῶν, θεωρῶ κυρίως τὰ ἐξῆς: Τὴν ἀπ' εὐθείας μετὰ τῶν πνευματικῶν προϊόντων τῶν πατέρων ἡμῶν ἡμετέραν ἐπαφήν, ἦτοι τὴν εἰς αὐτὰς τὰς πηγὰς ἔγκυψιν καὶ τὴν μελέτην καὶ γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς παλαιογραφίας, ὡς καὶ τῶν νόμων τῆς βυζαντινῆς γλώσσης καὶ φιλολογικῆς τεχνοτροπίας, ὥστε ἕκαστος ἡμῶν ν' ἀποβῆ ἱκανὸς ν' ἀναγινώσκῃ εὐχερῶς καὶ μόνος ἐκ τῶν χειρογράφων τὰ βυζαντινὰ κείμενα, νὰ ἐρμηνεύῃ ταῦτα, νὰ κρίνῃ καὶ ἐπεξεργάζεται τὸ κείμενον φιλολογικῶς καὶ ἱστορικῶς, νὰ μάθῃ ν' ἀντλή τὸ θεολογικὸν περιεχόμενον αὐτῶν ἄνευ φανατισμοῦ ἢ προκαταλήψεως, νὰ κρίνῃ ὀρθῶς τὴν ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν τούτων, ἐπὶ τῇ βίασι τῆς συγκριτικῆς μεθόδου, καὶ τέλος νὰ δύναται νὰ προβῆ εἰς ἐπιστημονικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ ἔκδοσιν ἐνὸς ἀνεκδότου κειμένου, μετὰ πλήρους καὶ κατὰ τὸ δυνατόν τελείου θεολογικο-φιλολογικοῦ καὶ κριτικοῦ ὀπλισμοῦ.

Ἄλλ' ὁ διασκοπῶν τὰ τοῦ πνεύματος καὶ τὴν ἀλήθειαν ἐπιζητῶν δέον νὰ κέκτηται, κατὰ τὸν μέγαν Φώτιον, «ὡς δῶρα τὰς ἀρετὰς καὶ τὴν εὐσέβειαν ἐν τῇ ψυχῇ... καὶ τὸ πρόσταγμα πληροῦν τὸ δεσποικόν, τὸ παρακε-

λευόμενον, «οὐκ ὀφθῆση κενὸς ἐναντίον μου». Πρέπει δ' ἂν καὶ τοῖς περὶ Θεοῦ καὶ θεῶν ζητήμασι μὴ κενὸν εὐλαβείας, μηδὲ πνευματικῆς ἀνακρίσεως εἶναι· «Ὁ γὰρ ψυχικὸς ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος» οὐδὲ ὁ ἰταμῶς ἐπιρροίπτων ἑαυτὸν τοῖς θεοπρεπέσι ζητήμασι (καὶ ταῖς τῶν Πατέρων γραφαῖς), οὕμενον οὐκ ἂν ἀνιχνεύσει τὴν ἀλήθειαν., ὁ μέντοι πνευματικῶς καὶ σὺν εὐλαβείᾳ διασκοπῶν τε καὶ ἐπιζητῶν τὰ τοῦ πνεύματος, οὗτος εἰς εὐρεσιν τῆς ἀληθείας ἀφίξεται καὶ τῆς σπουδῆς οὐ διαψευσθήσεται»¹.

Μὲ πλήρη λοιπὸν τὴν πεποιθήσιν ὅτι ἐν τοῖς τῶν Πατέρων συγγράμμασι σχεδὸν πᾶσα ἡ τῆς ἡμετέρας Θεολογίας γνῶσις καὶ ἀλήθεια ἐμπεριέχεται καὶ ὅτι τὰ πνευματικὰ τῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἔργα ἀποτελοῦσιν ἀνεκτίμητον δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας Θεολόγους κληρονομία θησαυρόν, ἃς χωρήσωμεν ἐπὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν καὶ ἔρευναν τῶν φιλολογικῶν καὶ θεολογικῶν τούτων μνημείων τῶν ἡμετέρων προγόνων. Διὰ δὲ τοῦ ζήλου, τῆς ὑπομονῆς καὶ ἐπιμονῆς καὶ τῆς πίστεως ἡμῶν ἐπὶ τὴν Ἀνωθεν συναντίληψιν καὶ βοήθειαν, θέλομεν ἀσφαλῶς ἐπιτύχη τῆς ὀρθῆς λύσεως τῶν ἀναφουρένων τυχόν ἐν τῇ ἐρευνῇ μας προβλημάτων καὶ θέλομεν ἐξάπαντος ἀντλήσῃ τὰ ἀπαραίτητα διδάγματα δι' ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ διὰ τὸ ἔργον ἡμῶν ἐν τῇ Κοινωνίᾳ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ πρὸς οἰκοδομὴν ἀμφοτέρων καὶ προαγωγὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.

1. Σοφ. Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου, Ἀρχιεπισκόπου Κων/πόλεως, Τὰ Ἀμφιλόχεια. Ἀθήνησι 1858 σελ. 31.